

<Article>

El joc popular de la Xarranca. Estudi a través dels llibres i del folklore català. Possibles aplicacions en l'àmbit escolar

Jordi Brasó-Rius, Xevi Collell-Colomer

Data de presentació: 23/01/2016

Data d'acceptació: 12/05/2016

Data de publicació: 06/07/2016

//Resum

Un dels jocs més populars i practicats pel jovent durant els segles XIX i XX arreu fou la xarranca. Catalunya no en va ser cap excepció. La diversitat de variants, determinada per la pràctica del joc en diferents territoris, mostra aquesta popularització. Aquesta activitat, que cada cop és menys practicada pels infants, és l'objecte d'estudi de la investigació. Mitjançant una metodologia basada en la recerca documental dins dels estudis folklòrics —com els d'Amades i Serra— i dels escrits de l'època, contextualitzada amb fonts secundàries actuals, analitzem els inicis de la pràctica d'aquest joc, el desenvolupament, les diverses maneres de jugar segons el territori i les aplicacions educatives durant el període analitzat. A partir de la recerca es proposen models i aplicacions per recuperar la memòria històrica de la xarranca i mantenir una activitat que fins fa ben poc estava ben arrelada dins les pràctiques del jovent i inclús apareixia en alguns models escolars. D'aquesta manera, els àmbits d'actuació que es proposen són: a l'escola, a la matèria d'educació física, i també als museus locals del territori, com a exposició temporal o itinerant.

//Mots clau

Escola, folklore, joc Infantil, joc popular, museus, Xarranca.

// Referència recomanada

Brasó-Rius, J. i Collell-Colomer, X. (2016). El joc popular de la Xarranca. Estudi a través dels llibres i del folklore català. Possibles aplicacions en l'àmbit escolar. *REIRE. Revista d'Innovació i Recerca en Educació*, 9 (2), 82-105. Doi: 10.1344/reire2016.9.2926.

// Dades dels autors

Jordi Brasó-Rius. Professor de l'Institut del Centre d'Alt Rendiment (Sant Cugat del Vallès)
jbraso@xtec.cat <http://orcid.org/0000-0002-3582-9826>

Xevi Collell-Colomer. Museòleg de l'Ecomuseu de la Vall d'en Bas. xevi.collell.colomer@gmail.com

Jordi Brasó-Rius, Xevi Collell-Colomer: *El joc popular de la xarranca...*

Els jocs infantils com les demés espècies folk-lòriques, són deixes de tots els nostres avant-patsats (Serra, 1921, p. 5).

1. Introducció

Les tradicions de cada territori són trets distintius que determinen una manera de ser i d'actuar de cada poble. A més, són aquestes tradicions, en paraules d'Unamuno, les que possibiliten el progrés. Dins d'aquestes tradicions, cal destacar els costums dels infants, rellevants pel que fa al seu valor pedagògic, però també pel «caràcter de permanència que ostenten, havent trobat a l'efecte els folkloristes més eminents, que els jocs infantils guarden les supervivències de les edats i civilitzacions més reculades» (Serra, 1921, p. 3). Per tant, els jocs tradicionals es relacionarien amb actes, símbols i maneres de fer de cada localitat o territori (Parlebas, 2003). Dins d'aquests jocs apareixen els jocs infantils populars, sovint oblidats. N'hi havia de mal vistos per la societat, per exemple, a causa de l'element d'enfrontament i de contacte. D'altres activitats, en canvi, eren considerades òptimes per al jovent. Sigui com sigui, han de ser de gran valor per a la memòria històrica. En paraules de Joan Amades:

L'estudi dels jocs és d'un valor excepcional; caldria cercar els paral·lels nostres jocs d'avui amb els dels pobles de civilització clàssica i amb els costums dels pobles extraeuropeus. Un factor que probablement podria contribuir de manera notable a la penetració de l'essència d'alguns jocs fóra l'esbrinament lingüístic del sentit del seu nom: que signifiquen en la seva accepció més primària cuit, romaní romama, flèndit, marro i tants d'altres? En recollir i estudiar els jocs cal tenir en compte tota la terminologia que els és pròpia, la qual pot ésser reveladora si hom arriba a poder-ne penetrar el seu moll filològic; així com les regles i lleis respectives, que ens poden conduir a concepcions elementals del sentit del dret, de la llei, de la justícia i de la propietat. (Amades, 1983, p. 1342)

Rosend Serra (1922), basant-se en el folklorista Moutray Read, distingeix entre els jocs i els passatemps. En el primer cas es destaquen: els jocs d'infants o de mainaderia, les mostres d'enginy —corporal o mental—, els mètodes de locomoció, els moviments rítmics i la mímica. A més, en el moment que s'hi afegeix el passatemps, l'element competitiu es converteix en un joc. Pel que fa a aquestes activitats, parla de dos tipus. En primer lloc, destaquen els jocs amb penalitat per al qui perd, com els d'empaitar, d'agafar-se o de penyores. En segon lloc, hi ha els que reporten honor o premi al vencedor, com són les proves d'enginy mental, els combats físics, els jocs d'habilitat —referits als jocs per equips— i els jocs d'atzar. L'autor també especifica la classificació del *Dictionnaire de Pédagogie et d'Instruction primaire*, de Buisson, que divideix els jocs en set grups. A aquestes classificacions cal sumar-n'hi moltíssimes més. Menéndez (1963) i Miralles (1998) les analitzen, i destaquen les de Van Gennep, Culin, Mauss, Grunfeld, Groos, Chateau, Caillois, o les dels catalans, Maspons, Campmany o Salvador, Ferrer —a més dels ja esmentats Amades i Serra. Proposen una taxonomia basant-se en les variables referents als jugadors com a tals, en les variables del joc en si i en les referents a la intervenció del cos i la ment.

Un d'aquests jocs practicats pels infants és la xarranca —com ja féu notar a la seva novel·la Cortázar (1963)—, vist com una activitat òptima perquè el jovent treballi l'agilitat i la força (Pin, 1892) i objecte d'estudi d'aquest article. Actualment, aquest joc, analitzat des de les diverses taxonomies classificatòries de les activitats lúdiques, és adient aplicar-lo a l'escola, principalment

a l'àrea d'educació física. Sembla, però, que, en els models escolars, les propostes basades en l'anàlisi de la lògica interna són les més pertinents que cal tenir en compte avui dia (Bantulà, 2005; Brasó i Torredadella, 2015; Lavega, 2000; Parlebas, 2001), més que les taxonomies dels folkloristes esmentats anteriorment. La xarranca, analitzada des d'aquest punt de vista motriu, juntament amb aquest estudi històric, pot ser d'utilitat per al professor d'educació física. Així, en l'àmbit motor, en el joc, el subjecte actua sense companys ni adversaris, en un medi estable.¹ Consisteix a saltar a peu coix damunt unes figures geomètriques dibuixades a terra —que sovint elaboraven els mateixos infants—, dividides en caselles o en compartiments numerats, i fer córrer a cops de peu un palet o un tros de teula que cal fer passar d'una casella a l'altra segons un ordre determinat. La senzillesa de les normes, juntament amb el no-contacte entre practicants, fan que el seu exercici no hagi de ser controlat per un adult, i, com a conseqüència, que no estigui mal vista la seva pràctica. Aquest fet va ajudar que fos acceptada socialment com un joc òptim a totes les societats i èpoques.

Per a aquest estudi s'ha utilitzat una metodologia basada en l'anàlisi documental de les fonts primàries. Les anàlisis de folkloristes catalans, com Amades o Serra, o d'estrangers, com Allemagne o Pitrè, han servit per posar el punt de partida a l'estudi. Juntament amb aquestes figures, s'han tractat les principals obres i premsa del segle XIX i de l'inici del segle XX relacionades amb l'objecte d'estudi. A les principals biblioteques de Catalunya i Espanya —els fons d'algunes de les quals estan digitalitzats—, cal afegir-hi la biblioteca particular del Dr. Xavier Torredadella (2009 i 2011) i també la biblioteca particular d'un dels autors d'aquest article². A més, el portal de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA), l'hemeroteca digital de la Biblioteca d'Espanya i la Biblioteca Virtual de Prens Històrica han estat les principals bases de dades per a l'elaboració de l'estudi.

Aquestes fonts primàries s'han reforçat i contextualitzat amb treballs més actuals, que han permès determinar l'aparició del joc a Catalunya, les diverses modalitats, el seu sentit i l'ús que se'n feia. Cal incidir, a més, en el fet que les influències estrangeres han portat a estudiar, en menor mesura, també el joc fora de Catalunya.

2. Origen històric i terminològic de la xarranca

El folklorista italià Giuseppe Pitrè (1883) ja parla del fet que el joc era conegut per egipcis i grecs. Rodrigo Caro (1884) i Henry René d'Allemagne a *Sports et jeux d'adresse* (1903), aquest últim basant-se en l'obra *Onomastica* de Julius Pollux, detallen que prové de la paraula *ascoliasmus* —ἀσκληϊασμός o ἀσκληϊάζειν— (Menéndez, 1963; Labernia, 1840; Virgili, 1819). Pollux, com ens fa notar Caro,³ l'entén com un joc de llançament precís damunt d'una quadrícula anomenada *grammismo* (Caro, 1884 i 1978). Es diu, tot i que hi ha diverses explicacions, que la pràctica inicial pretenia homenatjar Dionís —també anomenat Bacus—, Déu de la festa, del vi, de la vinya i del teatre. Per això es va sacrificar un boc i de la seva pell se'n va fer una bossa plena de vi, la qual es va untar d'oli. La diversió consistia a ballar-hi a sobre —inlúcs posteriorment es tocava

¹ De tota manera, les diverses variants del joc permeten alterar aquestes premisses.

² Jordi Brasó

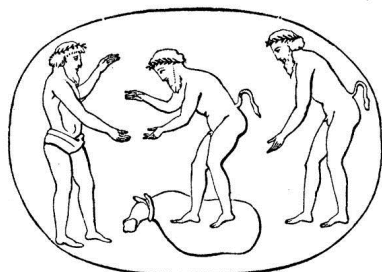
³ En el punt següent se'n tractarà més àmpliament.

música mentre es duia a terme la pràctica— (Fosbroke, 1843; Smith, Wayte i Marindin, 1890). L'alta quantitat de caigudes causava molta diversió, i el guanyador s'enduïa la pell. Posteriorment, el joc passà a Roma,⁴ on es practicaven diverses modalitats a peu coix. Aquestes activitats, per tant, es consideren predecessors de la xarranca.

Durant el s. XVI, s'utilitzà la pràctica en festivitats, passejos o estones d'esbarjo. Però els inicis de la pràctica tal com la coneixem cal buscar-los al s. XVII. Jacques Stella (1596-1657) en els seus gravats —editats per la seva neboda Claudine Bouzonnet (Stella, 1657)— ja mostra el dibuix que es feia a terra per poder-hi jugar (Allemanne, 1903). Apareix també, en forma de poema, la manera d'actuar, que podria considerar-se un reglament:

Cet enfant saute à cloche-pied,
Contrefaisant l'estropié,
Par-dessus cette tablature.
Peut-être qu'il travaille en vain,
Car, s'il passe outre la mesure,
Son en-jeu changera de main.
(Allemanne, 1903, p. 317)⁵

Figura 1. Origen del joc de la xarranca.
Joc grec en honor a Dionís

Font: Allemanne (1903, p. 314)

Figura 2. Gravat de Jacques Stella

Font: Stella (1990, p. 45)

La pràctica s'anà desenvolupant i fou molt popular arreu —es diu, però, que al sud de França durant algun temps quedà oblidada—; cap al s. XVIII es veié de gran utilitat per al jovent, tant per l'exercici de cames, com pel que fa a l'habilitat d'equilibri i de llançament precís (Allemanne, 1903).

⁴ Cadilla (1933) destaca la relació de la xarranca amb el joc romà de *l'odre*.

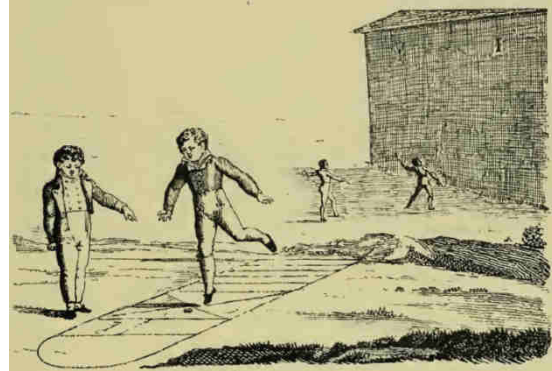
⁵ La traducció del poema a Espanya diu: A coxcojita el chiquillo / contrafaciendo al tullido, / salta sobre el pentagrama; / pero si excede el final, / la puesta pasa al rival: / ¡su pugna habrá sido vana! (Stella, 1990, 44).

Figura 3. Gravat del s. XVIII, *Kinderspeel*, de Katz

Font: Allemagne (1903, p. 313)

Figura 4. La xarranca

Font: Allemagne (1903, p. 317)

Figura 5. Joc en una litografia de 1823

Font: Allemagne (1903, p. 318)

Figura 6. Joc de la xarranca en un gravat de 1759

Font: Allemagne (1903, p. 318)

El joc s'anà expandint per Europa —però també per Sud-amèrica (Chafalona, 1909; Menéndez, 1963; Montero, 1927; Tarres, 1925)—, i va anar prenent diversos noms —i variants. A França s'anomenà *la merelle a clophe-pié*; a Anglaterra, *hop scotch*; a Suècia, *hoppa hage*; a Finlàndia, *hoppa morsgryta*. A Itàlia el joc era conegut com *il disco*, però també s'utilitzaren multitud d'altres noms: *la campana*, a Roma i Parma; *nnicchia lu pálásu*, a Palerm; *il truccino*, a la Toscana; *il campanon*, a Venècia, i *il mond o la marca*, a Bèrgam. Pitrè detalla altres noms com: *a licata*, *paradisu*, *mazzara*, *franza*, *girgenti*, *strittula* o *biceglie*, *el mont ó mond*, *sciancarella*, *la settimana* (Hernández, 1884).

Aquesta diversitat no és un fet aïllat. A Espanya el joc era conegut, entre d'altres, com *el infernáculo*, *el chinche*, *el trueque* o *el futi*, tot i que el nom més emprat és el de *la rayuela*⁶

⁶ Sovint, però, la *rayuela* es refereix a un joc de llançament d'un objecte exclusivament —en el qual també hi ha divisions en el tauler camp de joc. A la xarranca —l'objecte d'aquest estudi—, el llançament hi és, però també l'agilitat per anar a peu coix. Queda clar, però, que, sigui la variant que sigui, hi apareix un objecte, una pedra, un *tejo*, que es llança.

(Brasó i Torrebadella, 2015a). Hernández ja detalla les diverses nomenclatures que adquirí la pràctica (taula 1).

Taula 1
Nom del joc a diferents zones d'Espanya

Nom del joc de la xarranca	Zona
el calajanso	Badajoz: Alange, Almendralejo, Llerena i Mèrida
la teta	Badajoz: Fregenal; Sevilla: Osuna
el chinche	Badajoz: Villafranca
la rayuela	Badajoz: Zafra; Granada: Malaha
el futi	Cadís: Olvera
el tejo	Cadís: Ubrique
la cruceta	Còrdova: Andújar
la coroz	Còrdova: la Rambla
la escanchuela	Huelva: la Palma
el truco	Logronyo: Hornillo
el teje	Sevilla: Arahal
la soria	Sevilla: Dos Hermanas
las toldas	Sevilla: Estepa
el pico y el tejo	Sevilla: Sevilla
el pique	Sevilla: Utrera
el calderón	Sòria: Sòria
el pitajuelo	Àvila: Àvila
el truquemele	Madrid: Madrid

Font: elaboració pròpia d'acord amb Hernández (1884, p. 194-195).

A Catalunya, segons sembla, la paraula inicial és *eixarranca* i, amb el pas del temps, passà a anomenar-se *xarranca* (Zang, 1986). Però aquests no són els únics noms posats a l'activitat. També s'anomenà *sambori*, *carraca*, *rodona* o *escamarlèfics*. Francesca Bardají també esmenta que es deia: «escarranxa, l'eixarranca, l'enxanc, el xarranco, el xanxo, el plam, el penillo, l'illo, la xip-xap, el rutllon, les dames, el gínjol, l'escaleta, el narro, el fèndit, la setmana, l'aeroplano o l'avió» (Bardají, 2003, p. 307).

Les aportacions de Serra i Amades definint la terminologia del joc en diverses zones de parla catalana té un gran interès per a l'estudi de la xarranca (taula 2). A més, són un motiu més per afirmar que, com tants d'altres jocs, la xarranca i en general la majoria de jocs populars van prenent diverses normes i diversos noms —com *titllo*, *cimbori* o *dies de la setmana* (taula 2)—, a causa de l'adaptació de la pràctica a les característiques, als costums, a les emocions i a les preferències dels habitants de cada localitat. Aquest fet fa que el joc esdevingui molt més ric, amb multitud de matisos i amb moltes més possibilitats motrius (Brasó i Torrebadella, 2014 i 2015a).

Taula 2

Nom de la xarranca o eixarranca segons la zona geogràfica

Nom del joc de la xarranca	Zona
L'altra vida, titllo de monja, xarranca	Barcelona
Xinga	Eivissa
Flèndit, xanca i marro	Girona
Rello	Granadella
Unillo i palet	Igualada
Xancarro i llemo	<i>Menàrguens</i>
Rodona i nonet	Olot
Enxanc	Reus
Dies de la setmana	Ripoll
Escamarlèfics	Sallent
Auranell	Solsona
Setmana i cargol	València
Carraca	Viladrau
Caldera, titllo, titllo de monja xancarro	Vallès
Mansana i cranca	Vinarós
Llemo, setmana, caldera, altra vida, rodona i flèndit	Lleida

Font: elaboració pròpia a partir d'Amades (1983) i de Serra (1921)

A Catalunya, la xarranca esdevingué un joc molt popular —també per a les dones (Arada, 2010; Bardají, 2003; Brasó i Torredadella, 2015a)— entre els infants una mica grans que jugaven al carrer. La poesia de Joseph M. Codolosa, que relata els diferents jocs durant el pas del temps, ja mostra aquest ús del joc:

Ja tením al nin més gran,
 Ja juga per lo carrer;
 ja fá tot lo que veu fer
 que'ls nins lo que vehuen fan
Sardana, escarbat bum, bum,
ollas, ollas; cou diná,
fet caballs, endeviná
y á puput com es costum.
Gallina cegam grillons,
pam y pipa, espardenyeta,
balas, baldufa, esqueneta,
 esmolant los pantalons.
Xarranca, bólit, osset,
Jan petit, amagá esquenas,
jochs dels muts á fer cadenas,
rateta y sabateret.
 Y sens que la malestruga
 lo fereixi ab los sèus tochs
 tota la infantesa es jochs;
 ¡Ay d'aquell que nin no juga!
 (Codolosa, 1883, p. 2)⁷

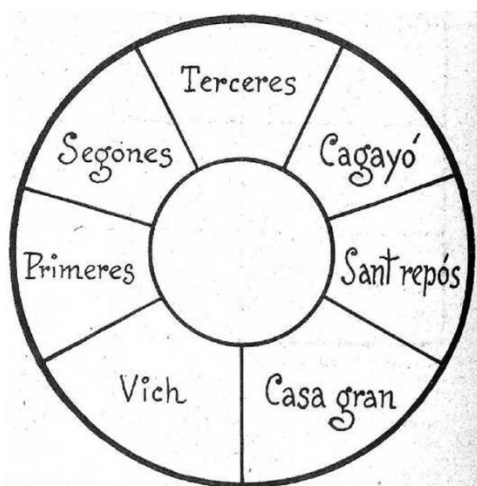
⁷ El mateix poema apareix uns anys més tard, amb una autoria diferent (Martí, 1883).

El folklorista Rossend Serra i Pagès (1911) també explica diversos jocs i la xarranca. Els jocs els divideix en els d'esports o gimnàstics, els de càlcul i els d'atzar. L'eixarranca —anomenada per aquest autor *titllo* o *nonet*, entre molts altres noms— aniria al primer grup, amb jocs com el dels rescats, el de saltar i parar, el de pilota, el de gronxar-se o el de les quatre cantonades. Serra comenta que el joc té un sentit astrològic i relacionat amb les prediccions.

En aquest cas, es diu que «consisteix en un traçat de ratlles a terra determinant varis compartiments, pels que successivament se fa passar un palet, després de treure'l d'una puntada de peu cap enfora cada vegada, y subjectantse a certes restriccions» (Serra, 1911, p. 100). Pel folklorista, tenia un sentit astrològic i comenta que pels carrers de Barcelona se'n veien moltes i diverses, dibuixades o en mosaics.

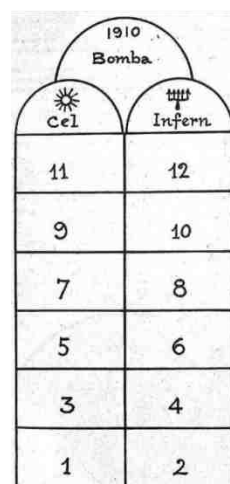
La funcions predictives del joc «són un record vivent d'aquelles preocupacions, que, en ple segle XX, la major part de la gent hi creu encara quelcom» (Serra, 1911, p. 101). El dibuix més comú era un sol al centre i dotze compartiments al voltant que simbolitzaven els signes del zodíac. De tota manera, al titllo de monja, jugat per nois i noies, no hi ha els dotze compartiments. En aquest cas, se simbolitzaria el nombre de planetes o els dies de la setmana.

Figura 7. Traçat del titllo de monja, tal com es juga al Vallès

Font: Serra (1911, p. 100)

Figura 8. Traçat de la xarranca, tal com es juga a Barcelona

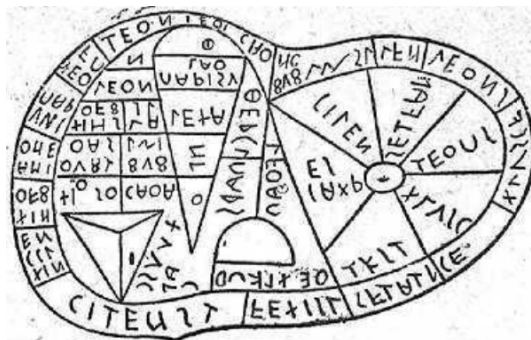

Font: Serra (1911, p. 101)

Es comenta que sovint n'hi ha de més enrevessats, amb més compartiments. En aquest cas, es refereixen a l'astrologia o a l'haruspicina (Serra, 1921).⁸ El fetge es considerava un temple dividit en diverses regions, cadascuna de les quals albergava el Déu respectiu «en el precís moment de l'invocació, contestant a l'haruspis, o sacerdot endevinaire, a les preguntes que li feia» (Serra, 1921, p. 101).

⁸ Concepte al qual també es referirà Joan Amades.

Figura 9. Representació grega del fetge, considerant-lo un temple amb setze regions

Font: Serra (1911, p. 101)

Però una de les investigacions més detallades sobre la xarranca és la de Joan Amades. En les seves obres, com en la de *Les Diades Populars catalanes* o al seu *Costumari Català*, fa un informe extens sobre el joc a Catalunya, i el relaciona amb les tradicions, amb les seves variants, amb els jocs similars, amb la música que l'acompanyava. Ja detalla que l'objectiu de la pràctica és fer córrer un palet o un test en un traçat per on cal desplaçar-se a peu coix i eixarrancats. El folklorista explica que és un dels jocs més estesos per Europa i pels pobles orientals de civilització antiga. La descripció que fa Amades del joc és molt clara:

[...] consisteix a fer córrer, saltant a peu coix, una pedreta per damunt d'un traçat amb diferents compartiments, dibuixats pels mateixos infants jugadors damunt del sòl. Hom fa entrar i sortir la pedreta del traçat i la fa anar de l'un compartiment a l'altre, seguint unes regles que varien segons els llocs, però que solen reconèixer una ratlla inicial inamovible. (Amades, 1947, p. 103)

Remarca que l'habilitat per anar a peu coix per la quadrícula del joc és un «gest que encara avui figura en les cerimònies de tipus agrari dels pobles de l'orient asiàtic» (Amades, 1983, p. 393).

Per Joan Amades el joc tindria reminiscències de les pràctiques astrològiques, com ja proposava Hernández (1884), amb la finalitat «d'interrogar els astres per tal d'escodrinjar l'avenir» (Amades, 1947, p. 104). Les justificacions d'aquesta simbologia són diverses: d'entrada, sovint el compartiment principal està destinat al sol. A més, les dotze divisions inicials que es feien de la figura representarien els signes del zodíac. Amades afegeix, també, que la xarranca manté encara una «fesomia que recordava molt les cartes celestes, els astrolabis dels antics i la visió que els pobles de l'antiguitat tenien del sistema planetari» (Amades, 1947, p. 104).

El sentit astrològic, Amades el relaciona també amb l'antiga haruspicina, de la mateixa manera que ja esmentava Serra (1911), art que consistia a endevinar el futur a partir de les entranyes dels animals, i el fetge inclús era vist com una representació dels astres i els estels. Com a conseqüència, es relaciona el dibuix de la xarranca amb el sistema planetari, i el nen es converteix en «el successor dels antics bruixots i endevinaires» (Amades, 1947, p. 105).

Una altra visió del joc, que Joan Amades esmenta —i que fa notar que els romans també hi jugaven—, és la representació que s'hi veu del món fenici i els navegants, ja que sovint una casella del mig, més gran, simbolitzaria el mar, i també una altra casella gran, la capital dels fenicis: Tir. Aquest fet es justifica, en part, pel nom del joc a França, anomenat *marelle* o *mérelle*, que significa 'mar i les illes'. En aquest segon cas, la figura de la xarranca no és una carta celeste, sinó geogràfica, a través de la visió fenícia (Amades, 1947 i 1983; Serra, 1911).

Amades troba que les diverses xarranques en els mosaics dels carrers tenen dibuixos molt diferents, inclús allunyats dels traçats inicials (Amades, 1983). Com a curiositat, i per exemplificar que la variant del joc és diferent a cada territori segons les necessitats, les inquietuds i els costums, Amades parla d'una variant de la xarranca a la Costa Brava, anomenada *xanclís* o *ona*, que es jugava a la sorra de la platja, i que podria ser una pràctica inicialment duta a terme per atreure el peix i tenir bona pesca (Amades, 1983). I en aquesta zona també es jugava a la *llagosta*, variant marinera de l'eixarranca. El jugador havia de simular una llagosta, posant-se a terra. Un dels objectius era no esborrar-ne el traçat, per no perdre. Amades també dóna la possibilitat que simbolitzi un ritual per tenir una millor pesca.

Pel que fa al joc, el folklorista destaca que es practicava també per la Quaresma. A més, sovint anava acompanyat de música que els mateixos infants cantaven. A Barcelona es cantava: «Qui vulgui fer xarranca que es tiri una anca, qui no l'estirarà, parará».

Juntament amb la xarranca, es troben variants com la retinyola, també cantada i en la qual es tirava, en comptes d'una pedra, un pinyol de préssec. El pinyol no picava amb el peu «sinó amb un altre pinyol foradat, passat per un cordill, que feia voltar abans de donar el cop per tal que agafés aire i piqués fort» (Amades, 1983, p. 396). Qui no aconseguia encertarlo, es posava a la cua. És remarcable esmentar que amb un mateix origen es troben jocs com el del marro, nyerro, ratlletes, la pedreta, la rutlleta o el bòlit.

La similitud amb el joc objecte d'estudi fa que haguem de parlar del que Amades considera una variant: el *titllo* —i de què Hernández (1884) també tracta. La singularitat del joc, amb relació a la xarranca, és que es desenvolupa a partir d'una figura o d'un traçat circular, en comptes de rectangular. Amades en justifica la forma, en el mateix sentit que diversos investigadors, que esmenten que podria indicar un sentit màgic del joc, símbol del sol, i que es troba estès en molts documents i a la cultura de molts pobles.

El joc, del qual es troben diversos dibuixos i figures a molts mosaics de les cases, es podria associar també, segons el català, amb els dies de la setmana, ja que les caselles de què consta sovint són set i hi ha inscrits els dies. En aquest sentit, el caràcter astrològic amb aquest nombre set hi és present: «El nombre set és tingut per meravellós i màgic per excel·lència i, encara avui, en els pobles de major grau de civilització, regeix un gran nombre de les manifestacions de caient popular i àdhuc erudit» (Amades, 1947, p. 64).

Figura 10. Joc de la xarranca o eixarranca

Figura 11. El titllo o titllo de monja

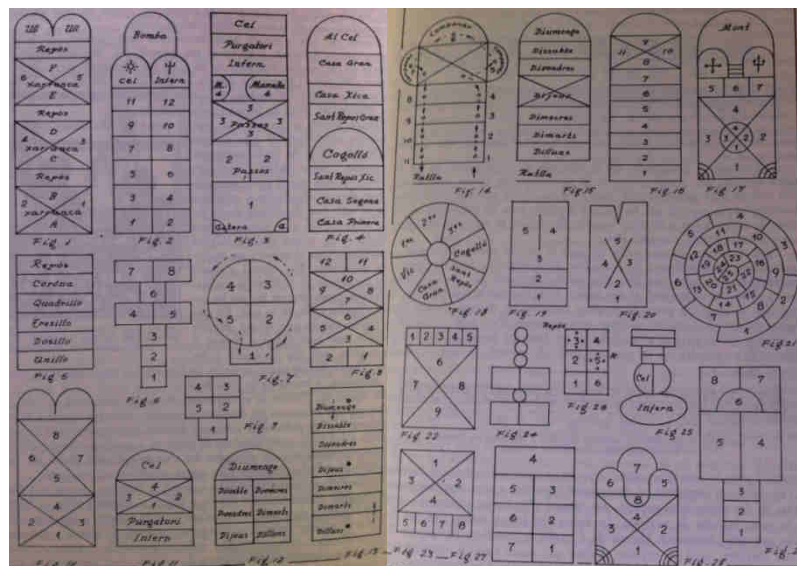

Font: Amades (1983, p. 103)

Font: Amades (1983, p. 393)

Figura 12. Dibuixos de l'eixarranca segons cada localitat. 1: Blanes; 2, 6, 13, 23 i 29: Barcelona; 3: Alcalà de Xivert; 4: Barberà del Vallès; 5: Bellpuig; 7: Camarasa; 8, 12 i 21: València; 9: Palamós; 10: Vinaròs; 11 i 12: Lleida; 14: Olot; 15: Mollerussa; 16: Tèrmens; 17: Sant Quintí de Mediona; 18: Mollet del Vallès; 19: la Pobla de Lillet; 20: les Llosses; 21: Tortosa; 22: Matamala; 24: la Selva; 25: Cassà de la Selva; 26: Ripoll; 27: Fitó (Empordà); 28: Tàrraga

Font: làmines de Joan Amades (1983, p. 394-395)

3. Recull del joc de la xarranca als llibres

Bantulà (2006) ja mostra que la xarranca apareix en múltiples taxonomies. En aquest sentit, i com a pràctica popularitzada, és lògic esperar que aparegui també a diversos llibres.

A l'obra de 1622, *Días Geniales o Lúdricos*, Rodrigo Caro ja explica el joc de la *rayuela*. El nom prové del fet que els nens fan ratlles al terra per jugar (Caro, 1884 i 1978). El joc, però, no és del qual tractem, sinó un de relacionat amb el llançament de precisió —el mateix, per cert, que descriuen autors com Villabril·le (1862) o Marco i Ochoa (1895)—, tot i que el fet que apareguin dos elements com són: el llançament amb precisió i la quadrícula, marcada a terra, fan entreveure que el nom actual prové d'aquests inicis.

Una de les primeres referències del joc es troba a l'obra de Vicente Naharro (1818), titulada *Descripción de los juegos de la infancia*. L'exercici és anomenat per l'autor *los cicacos*.⁹ Indica que és una pràctica coneguda arreu del territori espanyol, i que té diversos noms segons la zona, de la mateixa manera que cada quadre interior. És bàsic per jugar-hi tenir:

una losita ó tejo llano de un dedo de grueso, y echándolo en una figura trazada en el suelo, que tiene cuatro cuadrados, y un círculo á la parte superior dividido tambien en cuatro ó seis partes. El tejo se ha de ir sacando á la patacoja de todos los cuadros uno á uno, primero del primer cuadro, luego del segundo... (Naharro, 1818, p. 57-58)

En la descripció del joc, ja apareixen els quadres o zones de descans, a més dels espais del cel i l'infern. L'autor reuneix ja una primera normativa mitjançant sis regles:

1^a La piedra se tira desde la línea AB en la casa determinada, si cae en otra casa, ó si toca alguna línea, el jugador no puede continuar, y otro toma su lugar.

2^a Si el jugador toca saltando, ó sacando la piedra una de las líneas trazadas, pierde, y cede del mismo modo el juego a otro.

3^a Si la piedra al tirarla sale de la figura, el jugador ha perdido igualmente

4^a Si la piedra al sacarla sale por un lado de la figura, también se pierde

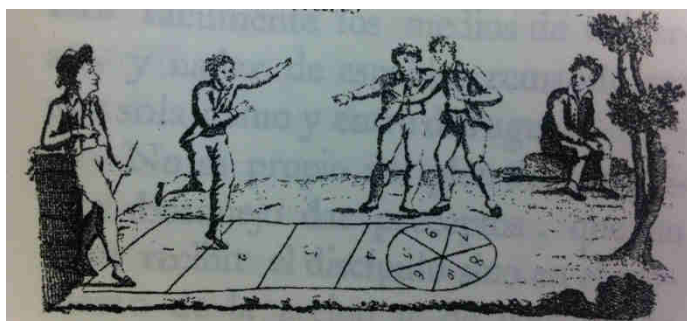
5^a Si pierde el equilibrio y toca la tierra con el pie que lleva levantando, el jugador no juega aquella mano, y ha perdido el juego.

6^a El que tira la piedra en la última casa, y la saca al sitio de donde se tiró ha ganado el juego. Es muy favorable este juego para ejercitar los músculos y las corvas, y conviene que alternen con uno y otro pie, para que el uno no adquiera más fuerza que el otro. (Naharro, 1818, p. 58)

⁹ És oportú destacar que l'autor parla del joc de *la rayuela* per referir-se al joc de llançament i precisió semblant al del *chito* o *tango*. És, per tant, el joc esmentat per Rodrigo Caro (1884), Rementería (1839) o Villabril·le (1862) i que prendrà el nom, a Catalunya, de *joc del marro* (Amades, 1947 i 1983).

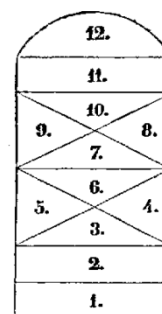
Posteriorment, a l'obra *Colección de juegos para niños de ambos sexos* (López, 1855), se'n detalla extensament la normativa. És destacable que la singularitat de la descripció és que mostra el dibuix que es fa per jugar amb el nom de *castro*. Però, a més, cadascuna de les zones —de 1 a 12— tenen noms diferents.¹⁰ L'autor ja remarca que cada jugador ha de tenir una pedra petita, plana i rodona, que és la *rayuela*. L'objectiu és treure la pedra que s'ha llançat amb el peu, anant a peu coix i sense tocar les línies. I a més, en aquesta versió antiga, s'esmenta que la pedra ha de sortir «recta y no por ninguno de los ángulos del castro» (López, 1855, p. 16). A diferència del joc que es coneix actualment, la singularitat rau en el fet que, en acabar les dotze caselles, el jugador s'ha de posar la pedra al peu i, a peu coix, l'ha de tornar a tirar —en trajectòria recta— a fora. En aquest cas, s'acaba la partida.

Figura 13. Nens jugant a la xarranca

Font: Naharro (1818, p. 58)

Figura 14. Una variant del joc

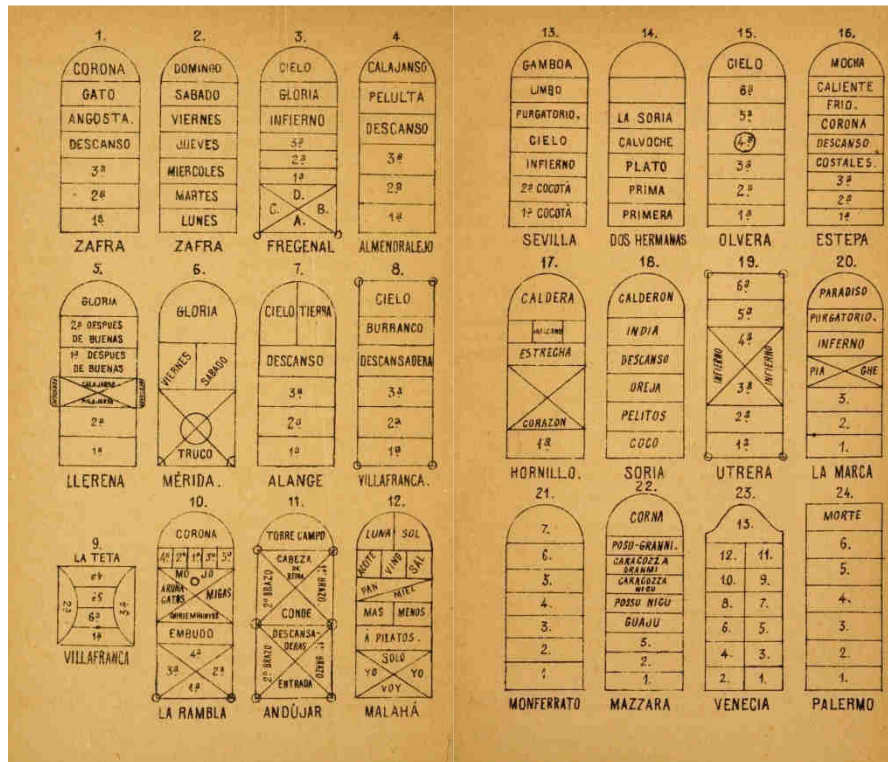
Font: López (1855, p. 15)

Al final del s. XIX sorgeixen dues obres dignes de menció, en relació amb els jocs. La primera és la titulada *Biblioteca de tradiciones populares españolas* (1884); la segona és el *Repertorio completo de todos los juegos* (Marco i Ochoa, 1895). En ambdós casos, es narren els diversos noms, variants i normatives del joc.

És remarcable, també, el ressò que va tenir en diversos escrits, com el de Fraguas (1894) o a la *Revista de Folklore Andalusí*, en la qual es comenta que el joc consisteix a assenyalar al terra, amb una pedra, de fang, o amb un guix «una figura rectangular, uno de cuyos extremos está terminado por un medio punto» i que «el jugador, empezando por la parte inferior ó recta del rectángulo, echa una pequeña piedra plana, redonda ó cuadrada, sobre la primera división, y penetrando en ella sostenido solamente sobre el pie derecho, tiene que hacer salir la piedra por el sitio donde entró. Concluido esto, la arroja á la segunda división y hace lo mismo...» (Machado, 1882-1883, p. 191-192).

¹⁰ Aquests noms són: *portal, escalera, antesala, sala, gabinete, alcoba, cocina, patio, jardín, huerta, limbo* i *gloria*.

Figura 15. Variants de la xarranca segons la localitat

Font: làmines finals (Hernández, 1884, s. n.)

Posteriorment, Marco i Ochoa (1895) prenen com a referència els treballs d'Hernández (1884). En la seva opinió, com que la pràctica té tants noms i està tan estesa per diversos territoris, és complicat determinar-ne unes regles fixes. Apareixen, així, multitud de variants segons la zona, tot i que comproven que les figures al terra són similars. Les normes, per tant, esdevenen molt diverses. Són, per exemple, tirar la pedra amb el peu, fer un forat o marca a una casella o fer l'exercici amb els ulls tapats si es perd. És remarcable destacar que una de les diverses invencions i formes del joc s'associa amb l'escola i els dies de la setmana —al joc es plasma deixant descansar a la casella quarta, el dijous, dia de l'oci i el descans, i a la setena, el diumenge (Hernández, 1884).

Durant el final del s. XIX apareix l'obra *Los Juegos de la Infancia* (1897). En aquest text, es detallen les normes del joc, i ja comenta que la superfície de terra ha de ser tan llisa com sigui possible. L'autor ja diu que el traçat pot canviar. Apareixen ja les caselles del paradís i l'infern, fet que reforça el simbolisme que Amades exposa —Bertha (1894 i 1898), Menéndez (1963), Müller (2000) i Silva (1937) també destaquen aquest simbolisme cristià. A la vegada, es comenta que es tira una moneda, un *tejo* o un disc. En les explicacions de Garnier, semblants a les de López (1855), el joc consistia a treure l'element llançat —sense tocar cap línia— amb un cop de peu, sempre anant a peu coix —excepte a la zona de descans— i, inclús, saltant la zona de l'infern.

Figura 16. Gravat del joc

Font: Garnier (1897, p. 33)

Figura 17. Una variant

Font: Garnier (1897, p. 34)

4. El pare Manjón i l'ús de la xarranca com a mitjà pedagògic

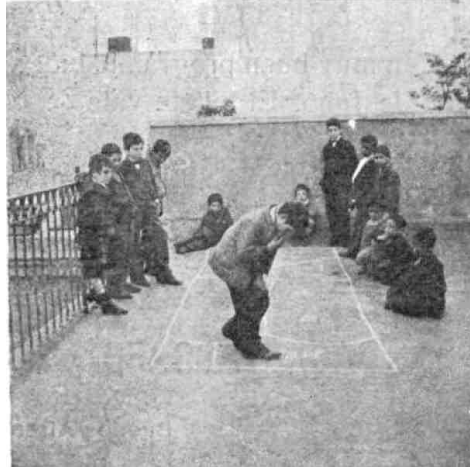
La xarranca era practicada a l'exterior pels nens, principalment, de manera lliure. Fou molt popular, com es mostra en diferents escrits, i inclús poesies, com la que es troba a la revista barcelonina *La Ilustración Ibérica*:

Cerca de ti, en la plazuela,
Antes de entrar en la escuela,
¡cuanto chiquillo, qué afanes,
Por jugar á la rayuela!
(Ibáñez, 1896, p. 234)

La lògica interna del joc, practicat de manera individual, i sense contacte ni oposició, el féu òptim des del punt de vista social, per ser practicat, a diferència d'altres pràctiques més agressives i mal vistes, com el joc del rescat o el mateix futbol. La xarranca «es el más noble y el más higiénico de los juegos infantiles» (Figarillo, 1902, p. 60). De tota manera, amb l'arribada dels esports anglesos, els jocs populars quedaren apartats de la pràctica habitual del jovent, tot i la voluntat justificada de diversos personatges per tornar-los a incorporar (Brasó i Torrebadella, 2014 i 2015*b*; Figarillo, 1902).

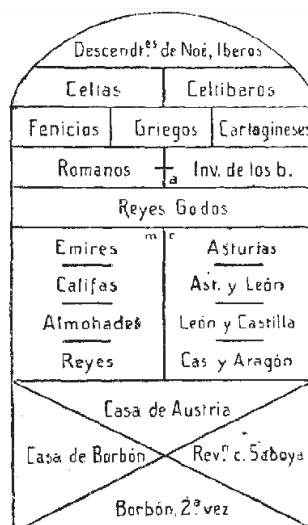
Figura 18. Nens jugant a la xarranca a l'inici del s. XX

Font: Figarillo (1902, p. 60)

Per aquest motiu de salut, higiènic i d'acceptació social, fou l'escola, la qui perpetuà el joc entre el jovent. El pare Manjón a les escoles de l'Ave Maria ja veié la pràctica com una utilitat per adquirir continguts en les seves classes. L'empra per a l'aprenentatge de la història o la gramàtica —a més, el joc, d'alta exigència física (Figarillo, 1902), es relaciona amb l'educació física, molt valorada pel pedagog. L'ensenyança instintiva i instruir delectant són dels principis bàsics del pare Manjón, i, utilitzant el joc com a mitjà per a l'aprenentatge, s'assoleixen aquestes idees (Alpera, 1904; Delgado, 1994; López, 2001; Mainer, 2009; Manjón, 1973; Paniagua, 1904; Pérez, 1913; Solana, c. 1940). En aquesta línia, Melchor García Sánchez (1906), professor de l'Escola Normal de Tarragona, i en la mateixa línia que Manjón, proposava a la revista *Escuela Moderna* —dirigida per Don Pedro Alcántara García— la xarranca com a activitat que no requeria grans espais i que era útil per a l'aprenentatge de la història —i de la història sagrada.

Figura 19. Xarranca per a l'aprenentatge de la història

Font: Melchor García, (1901, p. 41)

Influït pel seu mestre García Sánchez, el també tarragoní José Aguazas Fernández (1902*a* i 1902*b*), mestre de primera ensenyança, també proposa dues xarranques per a l'aprenentatge de la història, i la història sagrada. En la mateixa línia que en el cas anterior, el treball es publica a la revista *Escuela Moderna*.

Aquestes xarranques esdevingueren elements motivadors per als alumnes. Tenien les seves regles, variants de joc, amb preguntes, reflexions, inclús simulacions de batalles entre caselles de la xarranca..., i, com a fet inèdit, hi podien estar jugant més d'una persona a la vegada. D'aquesta manera, a partir del joc, es podia aprendre tota la història d'Espanya, la història sagrada, la geografia, etc. A més, afavorien la memòria imaginativa, ja que l'alumne aprenia intuïtivament, i buscant relacions, la simultaneïtat dels successos.

5. La xarranca com una activitat pedagògica: aplicació a les escoles i als museus

A Catalunya i a la resta de l'Estat, des del final del s. XIX i durant el primer terç del s. XX es busca una renovació pedagògica que és potenciada per figures i personatges com Pedro de Alcántara García, Manuel Bartolomé Cossío —i la Institución Libre de Enseñanza—, Rufino Blanco, Francisco Giner de los Ríos o el pare Manjón. Eugeni d'Ors ja remarca aquesta idea: «Au, de pressa, de pressa, vinguen Museus, vinguen Acadèmies, vinguen Exposicions, vinga Educació, vinga Cultura, vinga Vida Civil, vinga Urbanitat» (González-Agàpito, 1978, p. 99).

Per tant, la voluntat per impregnar de cultura els nens és molt rellevant. Els jocs, les sortides, les exposicions... i en definitiva les experiències esdevenen, així, essencials en aquest àmbit, ja que permeten una alta motivació i, com a conseqüència, crear aprenentatges significatius (Pozo, 2000).

A partir d'aquests orígens del joc i de les aplicacions, com la del pare Manjón, que ja s'han vist, les propostes actuals que es detallen es podrien enfocar avui dia en dos àmbits. En el primer cas, la xarranca s'enfocaria a l'escola, dins la classe d'educació física, principalment —analitzant-ne les característiques, les variants possibles... En el segon cas, els museus permetrien un enfocament des d'un altre punt de vista, destinat també, això sí, als escolars.

Aplicació a les escoles

Al centre educatiu, la xarranca té sentit a la classe d'educació física.¹¹ La seva aparició, a més de proporcionar als alumnes diversos aprenentatges motors específics del joc i múltiples beneficis —de força, de coordinació, d'equilibri, de desplaçament amb un peu o de precisió en el llançament—, permet reflexionar sobre la seva història i practicar-ne múltiples variants. En aquesta línia, l'activitat es relacionaria amb l'ús i l'aplicació dels jocs

¹¹ Lògicament la proposta del pare Manjón és també òptima per introduir el joc i els aprenentatges en matèries com la literatura, la història, les matemàtiques, l'art, etc.

populars als centres educatius, com ja s'ha estudiat en casos anteriors (Becerro i Torredadella, 2013; Brasó i Torredadella, 2014 i 2015*b*; Pubill, 2010; Torredadella i Brasó, 2014).

Però el joc també pot ser aplicable a d'altres matèries, no com un fi en si mateix, sinó com un mitjà per a diversos aprenentatges. Ja s'ha tractat de la proposta del pare Manjón (1973), com a exemple representatiu. Actualment, també apareixen propostes semblants —tot i que aïllades—, com la de Balaguer i Ripoll (2002) —per a l'aprenentatge del català.

En aquest àmbit escolar, i per poder potenciar un joc com el de la xarranca, una altra possibilitat seria relacionar-la amb els museus escolars, que esdevingueren activitats molt esteses i utilitzades en el model d'Escola Nova, pel seu alt valor pedagògic.

Pedro de Alcántara García (1891 i 1896), Romanones (1901) i altres figures ja es fixaren en la utilitat dels museus per a l'aprenentatge. García ja comentava que el que era important en la formació dels museus era l'actuació dels alumnes i que no en fossin simples espectadors. Així, referint-se a aquests museus, «son preferibles los que se forman en la misma escuela merced al esfuerzo de alumnos y maestros... el gran provecho que pueda sacarse de ellos no es tenerlos, sino formarlos» (García, 1896, p. 334). L'esforç, per tant, de mestres i alumnes en l'elaboració de material educatiu, i per tant també tot el que fa referència als museus escolars, té avantatges pedagògics i d'adquisició d'aprenentatge respecte dels materials elaborats per les indústries i persones foranes de l'escola.

A tot això caldria sumar-hi dos aspectes que Alcántara troba rellevants. El primer és el bon gust —estètica— que ha de tenir qualsevol activitat, també els museus; el segon és el factor de «concurs» perquè els alumnes aportin els objectes necessaris. Per tant, aquest segon aspecte, de caire més competitiu, serà un element clau a l'hora de proposar una activitat relacionada amb el joc de què tractem.

L'aplicació de museu escolar avui dia es podria contextualitzar en un crèdit de síntesi. Hi hauria dos tipus de treballs que es podrien aportar: el primer es relacionaria amb un element més de construcció i d'elaboració; el segon s'encaminaria al col·leccionisme, classificació, ordenació i recollida d'informació o objectes. D'aquesta manera, s'aconseguiria un ensenyament més variat i animat, alhora que viu i renovat.

Aplicació als museus locals

De la mateixa manera que des de la matèria d'educació física es pot transmetre coneixement en matèria de joc tradicional (Becerro i Torredadella, 2013; Torredadella i Brasó, 2014), és bàsic transmetre coneixement a la societat en d'altres àmbits.

Els museus i els ecomuseus poden ser un bon mitjà per divulgar aquest folklore, sigui entre els escolars que hi van de visita, com en diverses tasques familiars que puguin donar-se durant els caps de setmana i períodes festius. Caldria proposar ofertes educatives i d'aprenentatge per als més joves, però també per a la gent gran, la qual té uns coneixements emmagatzemats en el record i que si no es transmeten, poden ser oblidats.

Les propostes, com ja han fet notar diversos autors, podrien ser diverses (Padró, 2000; Serrat, 2005 i 2008). És destacable que poden succeir plenament al museu, tot i que també pot succeir que el museu sigui únicament un reforç o un element puntual del treball. A tall d'exemple es podria:

- Establir al museu un estudi del joc de la xarranca segons el territori. En aquest cas caldria determinar la normativa, el context cultural i social —època en la qual es jugava, qui practicava l'exercici... Aquest estudi podria ser reforçat per casos i entrevistes a gent gran.
- Emmarcat en el cas anterior es podria desenvolupar un taller activitat en què els escolars i els visitants analitzessin i relacionessin les diverses modalitats de pràctica i inclús poguessin practicar-la i, fins i tot, crear-ne una de nova, i determinar-ne les normatives.
- A partir d'algun projecte o crèdit de síntesi en el qual un dels eixos pogués ser el joc popular o la xarranca en si, el museu hauria de servir de punt de suport i d'element contextualitzador per a la proposta del treball.

Tot aquest conjunt d'actuacions tindrien segurament com a punt de partida la creació d'una guia didàctica (Serrat, 2008) que permetés introduir en el tema els diferents agents interessats.

Fent una anàlisi sobre les tipologies de museus, sembla que els d'àmbit local serien els més òptims per dur a terme propostes d'aquest tipus —tot i que sovint el baix cost econòmic impedeix fer propostes que podrien ser molt rellevants per al territori. Aquestes entitats mantenen una relació molt estreta amb el territori i, en conseqüència, amb les escoles, també transmissores de coneixement. En aquest sentit, un procediment òptim seria una exposició itinerant sobre el joc, que analitzés els diferents tipus de xarranca, la seva pràctica i l'evolució del joc.

Finalment, és necessari recordar que la tradició també podria potenciar-se des de les mateixes ciutats, com és el cas de la proposta de Màrius Navazo (2011), per fer la ciutat més acollidora.

6. A tall de conclusió

Al joc de la xarranca, activitat poc practicada actualment —i considerada avui dia de baix nivell d'exigència i més de pràctica femenina que masculina—, al final del s. XIX i a l'inici del s. XX hi jugaven nois i noies, era una activitat amb un alt nivell d'exigència física i tingué moltes i diverses variants. A més, era acceptada socialment i permesa als infants. A partir de l'anàlisi i l'estudi històric del joc es veu que aquestes diferents maneres de pràctica es referien a les diverses quadrícules dibuixades a terra, i també a les normatives del joc, pròpies de cada territori.

Es comprova que, com en la majoria de tradicions populars, l'activitat s'adapta als costums, creences, ideologies, motivacions i, en definitiva, al caràcter de cada poble.

L'estudi ha pretès ajudar a la recuperació d'un joc tradicional que encara perdura en el pas del temps. Les propostes perquè la xarranca no caigui en l'oblit s'emmarquen a l'escola —dins l'educació física, com a activitat puntual d'alguna matèria o com a part d'un possible crèdit de síntesi. Però també se suggereix que els museus, principalment els d'àmbit local, facin diverses propostes per a la recuperació de l'activitat.

Per tant, casos pràctics com els exposats han de permetre recobrar i mantenir la memòria històrica, fets bàsics per mantenir la identitat d'un poble.

<Referències bibliogràfiques>

- Aguazas, J. (1902a). Procedimientos psico-físicos de García Sánchez. *La Escuela Moderna*, XII (135), 442-446.
- Aguazas, J. (1902b). Procedimientos psico-físicos García Sánchez. *Escuela Moderna*, XIII (1), 39-42.
- Alpera, F. (1904). *Por las escuelas de Europa*. Madrid: Sucesores de Hernando.
- Amades, J. (1932-1949). *Les diades populars catalanes (4 volums)*. Barcelona: Barcino.
- Amades, J. (1947). *Auca dels jocs de la mainada*. Barcelona: Hesperia.
- Amades, J. (1983). *Costumari Català*. Barcelona: Salvat.
- Anònim (1897). *Los Juegos de la Infancia*. París: Garnier Hermanos.
- Arada, R. (2010). Àvies: memòria viva de l'escola de postguerra. *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca (PEHOC)* (21), 371-392.
- Balaguer, C. (2002). *Xarranca: Jocs per a l'aprenentatge del català oral per a nous nens*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Fundació Jaume Bofill.
- Bantulà, J. (2005). El joc popular i tradicional als segles XVI i XVII: revisió des d'una perspectiva taxonòmica. *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 8, 134-146.
- Bantulà, J. (2006). *Joc Motor Tradicional: Estudi taxonòmic i comparatiu* (tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona).
- Bardají, F. (2003). Jocs populars tradicionals a l'Urgell. *Urtx: Revista Cultural de l'Urgell* (16), 305-313.

Becerro, A., i Torredadella, X. (2013). El joc tradicional i popular a l'escola primària: una proposta de l'educació física cap a la cessió d'autonomia. *REIRE. Revista d'Innovació i Recerca en Educació*, 6(2), 101-118. doi: 10.1344/reire2013.6.2626.

Bertha, A. (1894). *The traditional games of England. Vol. I.* London: David Nutt

Bertha, A. (1898). *The traditional games of England. Vol. II.* London: David Nutt.

Brasó, J., i Torredadella, X. (2014). El joc del «rescat» a Catalunya. Un projecte educatiu a l'Escola del Mar de Pere Vergés. *Temps d'Educació* (47), 191-212. Recuperat de <http://www.publicacions.ub.edu/revistes/tempsDEducacio47/default.asp?articulo=10131&modo=resumen>

Brasó, J., i Torredadella, X. (2015a). Anàlisi i classificació dels jocs de la infància de Joan Amades en funció de la seva lògica interna i del gènere dels practicants (1674-1947). *REIRE. Revista d'Innovació i Recerca en Educació*, 8(2), 18-42. doi: 10.1344/reire2015.8.2822

Brasó, J., i Torredadella, X. (2015b). El «marro», un juego tradicional y popular en la educación física española (1807-1936). *Revista Complutense de Educación*, 26(3), 697-719.

Cadilla, M. (1933). *La poesía popular en Puerto Rico.* Puerto Rico: Talleres Gráficos de la Imp. Venezuela.

Caro, R. (1884). *Días geniales o lúdricos.* Sevilla: Imp. Mercantil Sevillano.

Caro, R. (1978). *Días geniales o lúdricos. Vol. 1.* Madrid: Espasa Calpe.

Chafalona (1909). Exámenes de los cadetes. *Caras y Caretas*, XII(576), 59.

Codolosa, J. M. (1883). ¡Sempre Noys! *La Esquilla de la Torratxa* (211), 2.

Cortázar, J. (1963). *Rayuela.* Buenos Aires: Editorial Sudamericana

Delgado, B. (coord.) (1994). *Historia de la Educación en España y América.* Madrid: Fundación Santa María.

Fernández, F. (1862). *Los juegos de la primera edad.* Madrid: Est. Tip. de Mellado.

Figarillo (21 juny de 1902). Hoyo y quema. Tá-Té-Tí. La rayuela. *Caras y Caretas*, V(194), 60.

Fosbroke, T. D. (1843). *Encyclopedia of Antiquities and elements of archeology, classical and medieval. Vol. I.* London: J. B. Nichols and Son.

Fraguas, J. (1894). *Tratado racional de gimnástica y de los ejercicios y juegos corporales. Tomo III.* Madrid: Hernando y Ca.

García, M. (1901). Procedimientos psico-físicos. *Escuela Moderna*, 21(1), 36-46.

García, P. (1891). *El método activo en la enseñanza.* Barcelona: Lib. de Antonio J. Bastinos ed.

García, P. (1896). *Compendio de pedagogía teórico-práctica*. Madrid: Lib. de la Viuda de Hernando.

González-Agàpito, J. (1978). Noucentisme i pedagogia a partir del pensament de Pere Vergés. En Departament de Lletres, *II Jornades d'Història de l'Educació en els Països Catalans* (pp. 97-102). Ciutat de Mallorca: Obra Cultural de la Caixa de Pensions per la Vellesa i d'Estalvis.

Hernández, S. (1884). Juegos Infantiles de Extremadura. En A. Machado, *Biblioteca de tradiciones populares españolas. Tomo II y Tomo III* (pp. 102-195, 85-210). Sevilla: Alejandro Guichot y Ca.

Ibáñez, Á. (1896). La Iglesia del Pueblo. *La Ilustración Ibérica*, XIV(693), 234.

Labernia, P. (1840). *Diccionari de la llengua catalana. Tom II*. Barcelona: Estampa dels Hereus de la V. Pla.

Lavega, P. (2000). *Los juegos y deportes populares-tradicionales*. Barcelona: INDE

López, F. (1855). *Colección de Juegos para niños de ambos sexos*. Madrid: Imp. Antonio Pérez Dubrull.

López, R. (2001). *La escuela por dentro*. Valencia: Universidad de Valencia.

Machado (1882-83). Miscelánea. *Revista de Folklore Andaluz* (3), 191-192.

Mainer, J. (2009). *La forja de un campo profesional. Pedagogía y didáctica de las ciencias sociales en España (1900-1970)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Manjón, A. (1973). *Diario del P. Manjón: 1895-1905*. Madrid: Católica.

Marco, L., i Ochoa, E. (1895). *Repertorio completo de todos los juegos*. Madrid: Bailly-Bailliere.

Martí, F. (1887). Sempre Noys. *Semanario de Palamós*, V(212), 332-333.

Martorell, A. (1965). *Cómo realizar prácticamente una Escuela Nueva*. Barcelona: Tiempo de hacer.

Menéndez, E. (1963). *Aproximaciones al estudio de un juego: La Rayuela*. Buenos Aires: Ministerio de Educación y Justicia.

Miralles, J. (1998). *Història i Cultura Popular*. Barcelona: Publ. Abadia de Montserrat.

Montero, A. (1927). Concurso de dibujos infantiles. *Caras y Caretas* (1491), 134.

Müller, K. (2000). Origen y folclor de los juegos en Chile. Barcelona: Grijalbo.

Naharro, V. (1818). *Descripción de los juegos de infancia, los mas propios a desenvolver sus facultades físicas, morales, y para servir de abecedario gimnástico*. Madrid: Imp. que fue de Fuentenebro.

- Navazo, M. (2011). De la «ciutat trànsit» a la «ciutat acollidora». Reflexions i propostes per a Granollers. *Revista del Centre d'Estudis de Granollers* (s. n.), 29-50.
- Ors, E. (1914). Fragmentos. En Rucabado, R. i Farrán, J., *La filosofía del hombre que trabaja y que juega* (pp. 41-104). Barcelona: Antonio López, Librero.
- Padró, C. (2000). *La funció educativa dels museus: un estudi sobre les cultures museístiques* (tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament de Didàctica i Organització Educativa).
- Paniagua, F. (1904). Las Escuelas del Ave-María. *Hojas Selectas*, 3 (25), 65-72.
- Parlebas, P. (2001). *Juegos, deporte y sociedades. Léxico de praxeología motriz*. Barcelona: Paidotribo.
- Parlebas, P. (2003). Le destin des jeux: Héritage et filiation. *Socio-Anthropologie*, 13, 1-9.
- Pérez, R. (24 d'abril de 1913). Las escuelas del Ave María. IV. *El Imparcial*, XLVII (16582), 3.
- Pin, J. (1892). *Reglas Morals y de bona criansa*. Barcelona: Estampa de Henrich i Comp.
- Pitrè, G. (1883). *Giuochi fanciulleschi siciliani*. Palermo: L. Pedone-Lauriel.
- Pozo, J. I. (2000). *Aprendices y maestros. La nueva cultura del aprendizaje*. Madrid: Alianza.
- Pubill, B. (2010). Una experiencia educativa interdisciplinaria a partir de las aleluyas. *Revista Pedagógica ADAL* (20), 7-15.
- Rementería, M. (1839). *Manual Completo de Juegos de Sociedad o tertúlia, y de prendas*. Madrid: Imp. de Don Norberto Llorenç.
- Romanones (1901). *Discurso leído en la Universidad Central en la Inauguración del curso académico de 1901 a 1902*. Madrid: M. Romero.
- Serra, R. (1911). Jocs i joguines de les criatures. *Almanach de L'Esquella de la Torratxa*, 97-106.
- Serra, R. (1921). Jocs de criatura I. *El Catllar*, 2 (LXVIII), 3-5.
- Serra, R. (1922). Jocs de criatura IV. *El Catllar*, 3, 2-3.
- Serrat, N. (2005) *Acciones didácticas en el marco de los museos. Estado de la cuestión y análisis* (tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament de Didàctica i Organització Educativa).
- Serrat, N. (2008). Accions didàctiques en el marc dels museus. Una investigació entre el museu i l'escola. *Temps d'Educació* (34), 167-182. Recuperat de <http://raco.cat/index.php/TempsEducació/article/view/126505>
- Silva, F. (1937). *Observando el juego de los niños. El símbolo de «la rayuela»*. Buenos Aires: La Prensa.

Smith, W., Wayte, W., i Marindin, G. (1890). *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London: John Murray.

Solana, E. (c. 1940). *Don Andrés Manjón. Sus obras y doctrinas pedagógicas*. Madrid: Magisterio Español.

Stella, J. (1657). *Les jeux et plaisirs de l'enfance*. Paris: Aux galleries du Louvre chez la ditte Stella.

Stella, J. (1990). *Juegos y pasatiempos de la infancia*. Palma de Mallorca: José J. de Olañeta.

Tarres, A. (1925). Concurso de dibujos infantiles. *Caras y Caretas* (1413), 140.

Torreadella, X., i Brasó, J. (2014). El juego del marro. Análisis de la lógica interna y posibilidades educativas. *Tándem. Didáctica de la Educación Física* (45), 75-79. Recuperat de <http://www.grao.com/revistas/tandem/045-actividades-en-el-medio-natural/el-juego-del-marro-analisis-de-la-logica-interna-y-posibilidades-educativas>

Torreadella, X. (2009). *Contribución a la historia de la educación física en España. Estudio bibliográfico en torno a la educación física y el deporte (1800-1939)* (Tesi doctoral no publicada). Lleida: Universitat de Lleida.

Torreadella, X. (2011). *Repertorio bibliográfico inédito de la educación física y el deporte en España (1800-1939)*. Madrid: Fundación Universitaria Española.

Virgili, P. (1819). *Opera Omnia. Volumen Quartum*. London: A. J. Valpy.

Zang, J. (1986). Estudi sociolingüístic de certs aspectes de la llengua catalana. *Treballs de Sociolingüística Catalana 1986* (6), 33-112.

